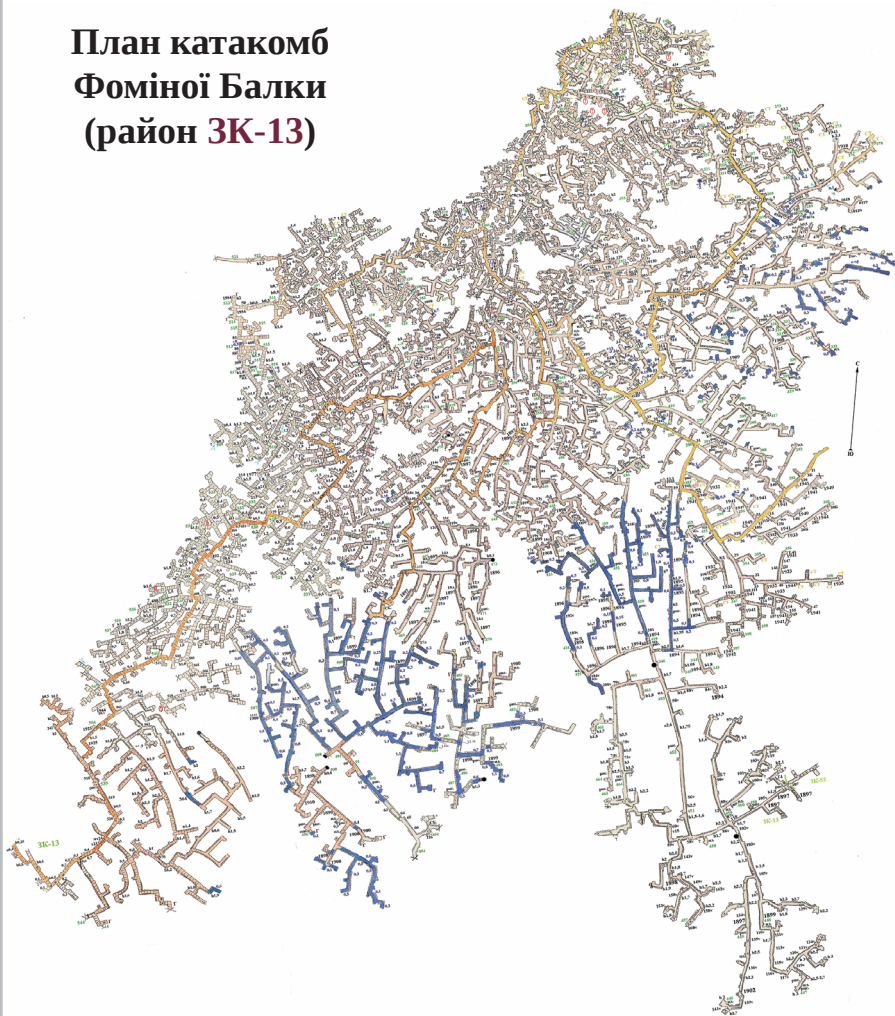

План катакомб
Фоміної Балки
(район ЗК-13)

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД * * * * * ОДЕСИКА

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД

ОДЕСИКА

Тридцять третій випуск

*Альманах видано за підтримки
Почесного громадянина м. Одеса
та Почесного громадянина Одеської області,
депутата Одеської обласної Ради
Сергія Рафаїловича Гриневецького*

**Національна спілка краєзнавців України
Асоціація європейської культури „Золота акація”**

ПІВДЕННИЙ-ЗАХІД ОДЕСИКА

**ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ
НАУКОВИЙ АЛЬМАНАХ**

Випуск 33

**Одесса
2023**

УДК 930.152.066

Ю16

Головний редактор:

Савченко В. А., доктор історичних наук (Одеса).

Редакційна колегія:

Тригуб О. П., зам. редактора, доктор історичних наук, професор (Миколаїв);

Бажан О. Г., кандидат історичних наук (Київ);

Бачинська О. А., доктор історичних наук, професор (Одеса);

Гончарук Т. Г., доктор історичних наук, професор (Одеса);

Добролюбський А. О., доктор історичних наук, професор (Одеса);

Дьомін О. Б., доктор історичних наук, професор (Одеса);

Красножон А. В., доктор історичних наук (Одеса);

Михайлуца М. І., доктор історичних наук, професор (Одеса);

Сапожников І.В., доктор історичних наук, професор (Чорноморськ);

Хмарський В. М., доктор історичних наук, професор (Одеса).

Рецензент:

Діанова Н. М., доктор історичних наук, професор (Одеса).

Контактний телефон редакції та секції «Одесика»

Одеського Будинку вчених: 8050 3922731

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА. ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ
Ю16 **НАУКОВИЙ АЛЬМАНАХ.** Випуск 33. – Одеса: Бондаренко М. О., 2023.
– 256 с.

ISBN 978-617-8005-85-6

УДК 930.152.066

На 1-й ст. обкладинки – *Воробйов М. Одеса. х. м. 1829.*

На 2-й ст. обкладинки – *план катакомб Фоминої Балки (район ЗК-13)*

// до статті К. Проніна, В. Проніна, В. Васильєвої.

ISBN 978-617-8005-85-6

© Савченко В. А. 2023

Край в епоху диктатур

Бажан О. Репресоване Чорноморське пароплавство: каральні заходи органів НКВС проти працівників підприємств водного транспорту Одеси у добу Великого терору	156
Пронин К., Пронин В., Васильєва В. Подземная археология катакомб Фоминой Балки (район ЗК-13).....	172

Студентська трибуна

Савченко В., Ангельчук Д. Особливості становлення панславізму в Україні (перша половина XIX ст.)	189
---	-----

Конференції

Сьома міжнародна наукова конференція «Мережі анархістських досліджень» (Велика Британія, 2022)	204
Дубовик А. Анархісти-народники у робітничому русі України (друга половина XIX ст.)	207
Савченко В. Анархістські експропріації в Україні часів визвольних змагань (1917-1921)	216
Овсянніков С. Анархісти підпілля у Харкові (кінець 1918 – початок 1920 рр.)	225
Шевченко С. Анархізм в Україні та війна 2014-2022 рр.	235
Чоп В. Махно та Наполеон: порівняльна характеристика	240

Наукові проекти

Яневський Д. Україна – щит Європи: геополітичні, географічні, кліматичні й історичні чинники формування та розвитку	246
--	-----

*Віктор Савченко,
доктор історичних наук,
професор кафедри Історії України Південноукраїнського
національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського*

АНАРХІСТСЬКІ ЕКСПРОПРІАЦІЇ В УКРАЇНІ ЧАСІВ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ (1917-1921 рр.)

В статті розглядаються політичні насильницькі збройні експропріації та політичне здирництво анархістів України, що слугували засобом поповнення бюджетів груп, давали змогу анархістським організаціям фінансувати боротьбу проти владних імперських структур, роздмухувати в країні соціальний конфлікт, мали агітаційно-пропагандистський ефект, завдавали удари по бюджетам владних структур. З літа 1917 р., ще за часів панування Тимчасового уряду Росії, анархісти звернулися до старої практики експропріації, згодом з анархістськими експропріаціями боролися структури Української Народної Республіки та Український гетьманській держави. В 1918-1921 рр. анархісти готували нову революцію проти «диктатури більшовиків», на що потрібні були великі матеріальні ресурси.

Вже з січня 1918 р. більшовицька влада почала репресувати анархістів як «грабіжників», «здириків» та «бандитів». Більшовики змогли розколоти анархістський рух по лініях: «ідейні анархісти – анархо-експропріатори». Спільне перебування в тюрмах та на каторзі, за часів Російської імперії, посилили контакти анархістів та «злочинного світу», що почав розглядати звичайні грабунки як «революційні експропріації». В Одесі, Харкові, Катеринославі практика «прямих дій» (експропріацій та здирництва) привела до співпраці анархістів з окремими представниками кримінальників. У в'язницях СРСР, у першій половині 1920-х рр. формується злочинне поняття «злочин у законі», що базувалися на

«запереченні держави, будь-якої влади та власності», на відмові у співпраці з будь-якою державною структурою.

«Примусові відчуження цінностей для потреб революції» – політичні насильницькі збройні експропріації стали певною візитівкою анархістів, ще з часів революції 1905-1907 рр. Гроші завжди були важливим компонентом будь-якої революції, тому зрозуміти характер значних соціальних потрясінь, без аналізу шляхів грошових надходжень, не уявляється можливим. Проблема практики «експропріації», як форми «самофінансування» політичних структур, «випала» з поля зору істориків. Сучасна українська історіографія не згадує подібні революційні «ексцеси», бо українські політичні партії, на яких фокусується головна увага вітчизняних дослідників, не використовували експропріації для поповнення своїх партійних бюджетів. В той же час, в роботах американських та російських істориків: А. Гейфман, І. Трубачева, Д. Пейча анархістські експропріації розглядаються лише як прояв «бандитизму» [1; 2; 3].

Зрозуміло, що відсутність коштів не дозволяло керівним структурам партій та рухів вести широку системну роботу з пропаганди та агітації, організації, як партійних груп на місцях, так і «прямих дій»: страйків, актів терору. Для цього потрібні були великі кошти і неонародники перейшли до проведення експропріацій та здирництва – «політичного рекету». Ці дії, на думку самих анархістів, були політично вмотивованими, вони повинні були мати агітаційно-пропагандистський ефект та завдавати відчутних ударів по бюджетам владних структур та окремим сегментам капіталістичної економіки. Ці акти стали, не тільки засобом поповнення бюджетів груп, але й давали змогу анархістським організаціям «підштовхувати» революційну діяльність населення (фінансувати страйки, робітничі виступи, демонстрації, поширювати революційні видання), й зрештою, роздмухувати в країні соціальний конфлікт.

До 1917 р. «екси» та «здирництва» цілком вкладалися у анархістську соціально-політичну «картину світу» де «капітал» розглядався

як «априорне зло». Але з перемогою революції у лютому 1917 р. та зі знищенням царизму, «світ змінився». Соціалісти, що прийшли до влади навесні-влітку 1917 р., як і анархісти, проголошували «владу народу», шукаючи власні шляхи до «Свободи, Рівності і Братерства». Анархісти, на певний час, відклали свою стару тактику, але, вже влітку 1917 р., коли в них загострився конфлікт з Тимчасовим урядом, а революція не стала загальною «експропріацією експропріаторів», анархісти знову звернулися до старої практики. Вже у липні 1917 р. в Україні (Одеса, Катеринослав) фіксувалося відновлення анархістських експропріацій [4].

З вересня 1917 р. анархістські групи в Україні починають активні «прямі дії» – реквізиції приватних капіталів та державних структур, що підлягали Тимчасовому уряду. Анархісти, своїми закликами до «Третьої революції», спробами допомогти робітникам створити систему самоорганізації суспільства, закликами до «стихійних» масових експропріацій, своєю підтримкою «антибуржуазних» ексцесів, поставили себе «поза закону» в Російській республіці часів Тимчасового уряду. Анархісти увійшли у конфлікт з владою УНР, що намагалася гарантувати право приватної власності у містах України. В той же час, в анархістів з'явилися точки дотику з більшовиками на ґрунті перерозподілу «буржуазної» приватної власності: «полюбовного дележа мільонів з більшовиками» [5].

На початок лютого 1918 р. влада більшовиків затвердилася на значній території України. Своє економічне існування ця влада почала будувати за рахунок реквізицій державних структур УНР та приватних цінностей заможних мешканців України. В цей час зіткнулися інтереси більшовиків та анархістів, бо останні також претендували на участь у «експропріації експропріаторів», у перерозподілі майна серед населення під власним керівництвом, намагаючись керувати «творчістю мас». Завдяки експропріаціям у анархістів з'явилися значні гроші для формування організацій, озброєння, друку листівок та газет. Бачачи небезпечних для свого режиму «конкурентів зліва», більшовицька влада, вже в перші дні

свого панування в Україні, почала репресувати анархістів як «грабіжників» та «бандитів», проводячи арешти анархістів в Києві, Одесі, Миколаєві, Катеринославі.

Так більшовики звинуватили відому анархістку «Марусю» (М.Нікіфорову) у «позазаконних грабунках» та арештували її за «розграбування Єлизаветграду». У Катеринославі та Кам'янську більшовики оголосили загони анархістів «злочинними», лідер катеринославських анархістів М. Буков був арештований (за експропріацію губпродкома), кілька робітників з його загону було страчено «як бандитів» [6]. Більшовики вмовили секретаря Федерації анархістів Катеринослава та керівництво Федеративної групи анархістів Задніпров'я зробити заяву про засудження анархістів, які у Катеринославі скоїли експропріацію 100 тис. руб. з каси колишньої 8-ї російської армії [7].

Більшовицькі лідери звинуватили анархістів Миколаєва у «стихійних конфіскаціях». Під їхнім тиском анархістський лідер Ф. Соколов виступив проти «безчинств анархо-ексистерів», вийшов з Федерації анархістів Миколаєва [8]. Подібна тактика більшовиків призвела до конфлікту в середовищі анархістів. Більшовики змогли розколоти анархістський рух, заграючи з «ідейними» анархістами та нацьковуючи їх проти анархістів-ілегалістів, розколоти рух по лініях «ідейні – експропріатори».

У квітні 1918 р. анархіст М. Бацоєв (один з керівників профспілки моряків в Одесі) вбив колишнього одеського «червоного» народного комісара Одеської радянської республіки П. Старостіна та захопив великі «одеські» гроші, що намагалися привласнити самі більшовики [9]. Тоді ж в Ростові одеські анархісти влаштували напад на штаб Румчероду, де захопили касу з великими грошима [10]. Це були акції направлені, безпосередньо, проти влади більшовиків.

В гетьманський Український державі, анархісти, знаходячись у підпіллі, продовжили практику «політичних експропріацій». В грудні 1918 р. в Одесі встановилася влада французьких військових та «білого» генерала О. Грішина-Алмазова. Для боротьби

проти цього «правого» симбіозу анархісти використовували терор, пропаганду, експропріації, здирництво. Так, одеський анархіст на псевдо «Матрос Саша» розсилав здирницькі листи з погрозами одеським підприємцям. Тім же займався анархіст-ілегаліст (з 1906 р.) «Мішка Япончик» (Мойсей Винницький), що гуртував навколо себе численний злочинний світ Одеси та коїв масштабні експропріації одеських банків, казначейств, кас [10].

Зі «злочинним світом» у анархістів-індивідуалістів та анархістів-ілегалістів були тісні контакти, починаючи з 1903 р., коли анархісти заявили, що «злочинці» – є «армією руйнування держави». Спільне перебування в тюрмах та на каторзі (з 1907 р. царська влада почала репресувати анархістів, не як політичних, а як «карних злочинців», що обумовило спільне перебування анархістів та злочинців разом в одних тюремних камерах) посилили їхні контакти.

На межі анархістської «прямої дії» та «злочинного світу» в 1918 р. в Одесі діяли анархістська «отамани»: «Япончик» (М. Винницький), С. Кожевников, Шкода, Шестопал, Зозуля, Вольський-Щупак. Причому в перший період «радянської влади» в Одесі (січень-березень 1918 р.) вони зобов'язувалися грабувати тільки багатих, публічно закликаючи грабіжників не грабувати простих робітників, а «перенести свою діяльність в центральні, буржуазні квартали», «робити нальоти на буржуазію». На початку 1919 р. в Одесі «під французькою окупацією» подібні загони діяли під орудою «отаманів»: «Япончика», «Зальмана», М.Черного. В той же час Федерація анархістів Одеси публічно відмежувалася (в своїй підпільній газеті «Воля труда») від грабежів приватних осіб. Восени 1919 р. анархісти-здірники – «послідовники Япончика», вбили «за гроші» «радянського анархіста» О. Фельдмана, намагаючись перехопити 25 тис. руб. у більшовицького одеського підпілля [11].

Влітку 1918 р. у радянській Росії анархісти почали відроджувати підпілля, що було «рішуче налаштовано проти диктатури більшовиків», за гроші з зухвалих експропріацій [12]. У серпні-листопаді

1918 р. анархісти з України (переважно з Одеси) провели експропріації Московського відділення радянського Державного банку, Військового комісаріату, кас: «Центрсоюз», «Центртекстиль», «Центрпленбеж», управління Курської залізниці. Гроші з цих еквів пішли на анархістську пропаганду (в Москві та Одесі), на закупівлю зброї [13]. Скоріш за все, частина грошей з цих експропріацій пішла на створення структур Конфедерації анархістських груп України «Набат». Це припущення підтверджує резолюція Союзу анархо-синдикалістів «Голос труда» (28.10.1918): «Знову під прапором ідейного анархізму розгортається кампанія за «необхідність експропріації» «для розгортання роботи» для «ідейних цілей». В цьому зверненні, на підтримку «тактики експропріацій», звинувачується Ініціативна група українських анархістів «Набат» [14]. Потужна та чисельна Конфедерація анархістських організацій України «Набат» проводила свою підпільну діяльність проти «білих» та проти «червоних» у 1918-1924 рр., в тому числі і за рахунок експропріацій.

У січні 1919 р., в Харкові, захопленому «червоними», сталася експропріація державної каси Південної залізниці (захоплено 37 млн. руб.). Скоїла її група анархістів-індивідуалістів на чолі з «Віктором Удалим», що підтримували контакти з Конфедерацією анархістських організацій України «Набат» та «анархістами підпілля». До необхідності експропріацій, на теренах радянських республік, схилилися й відомі анархістські лідери, що отаборилися у Харкові: А. Андрєєв, К. Ковалевич, Л. Луговик та ін. «Анархісти-підпілля» (Харків-Москва) вказували, що свої видання вони друкували за рахунок експропріацій радянських установ [15].

У грудні 1919 р., коли більшовики знову зайняли частину східної України, анархістська група С. Бондаренко – В. Удалого продовжила проводити експропріації. У радянському Харкові анархісти пограбували «Потребительское общество Юга России», харківський продовольчий комітет, в Катеринославі – управління залізниці [16, с. 125]. Згодом групи експропріаторів були арештовані та знищені «Обливою ударною групою ЧК з боротьби проти політичного та карного бандитизму». На початку 1920 р.

у Харкові, Катеринославі та Одесі сотні анархістів були звинувачені у експропріаціях та репресовані.

У звіті ВУЧК за 1920 р. відомий анархістський лідер Одеси С. Шахворостов був звинувачений у створенні «бандитської групи анархістів-експропріаторів», що проводили в Одесі грабежі, «використовуючи підробні міліцейські ордери». У квітні 1921 р., за рішенням Одеського губкому КП(б)У («під тиском обурених одеських робітників»), справа «анархо-бандитів групи Шахворостова» була закрита, С. Шахворостов був реабілітований [17].

У вересні 1921 р., за звинуваченнями у «анархо-бандитизмі, експропріації, фальшуванні грошей» у Москві був розстріляний анархістський теоретик Павло Турчанінов «Лев Чорний», член «Набат» Фані Барон та ще шість анархістів. У жовтні 1921 р. в Одесі відбулися арешти анархістів у зв'язку із «анархо-бандитською, справою» – групи В. Дубина-Крикліна, яка ніби, разом із підпіллям «Набат»: «готувала цілу низку пограбувань», «грабувань валютників». На думку чекістів, анархісти цієї групи були винні у нальотах, «у розкраданнях на залізниці, у «підготовці» ексів зовнішторгу, каси залізниці та «начальника Закордот Гринштейна». Треба зазначити, що у одеського «Закордоту» (структури закордонної розвідки радянської влади) були великі гроші, що направлялися «для закордонної діяльності». Можливо, у цих експропріація Закордоту брала участь анархістка Ліза Бергер, що стала відома завдяки причетності до замаху на Дж. Рокфеллера у США та вважалася чекістами знаною «ексисткою» [18].

У 1922 р. чекістами була ліквідована анархістська група «Петьки Рака», яка проводила експропріації у Полтавській губернії. У жовтні 1923 р. в Одесі відбувся суд над анархістом – «бандитом» М. Кальком – «Метіором» (нібито членом Конфедерації анархістських організацій України «Набат»). У 1924-1925 рр. експропріаціями в СРСР займалася група, яку розглядали як «злочинну банду Чорний крук», але таку назву мала Федерація анархістів-індивідуалістів «Чорний крук», що існувала у 1906-1912 рр. та 1917-1920 рр., як анархістська політична організація. Скоріш за все, після 1920 р.,

ця організація перетворилася у кримінальну групу, що мала свої філії у 7-10 містах України, Білорусі, Росії.

Після 1917 р. анархістські групи продовжували свою традиційну практику «прямих дій», експропріацій та здирництва. В Українській Народній Республіці, Українській гетьманській державі та в радянській Україні окремі анархістські групи та федерації, за допомогою подібних дій, вирішували питання свого матеріального існування та готували нову революцію проти «диктатури більшовиків». В подібній тактиці не має нічого надзвичайного, бо в той час багато політичних сил в світі використовували проти своїх ворогів тактику економічного терору. Питання про зв'язки анархістів та злочинного світу досі є дискусійними. У в'язницях СРСР, у першій половині 1920 рр. стали формуватися злочинські закони «заперечення» та злочинне поняття «злочин у законі». «Злочин у законі» не повинен був мати зв'язків із державними органами, реєстрації та допомагати «братві». В цей час тисячі анархістів опинилися у місцях позбавлення волі разом із злочинцями, анархістська ідеологія вплинула на формування «законів злочинного світу» в СРСР, надав їм антидержавне забарвлення.

Література:

1. Гейфман А. Революционный террор в России 1894–1917. М.: Крон-Пресс, 1997. 448 с.
2. Пейч Д.И. Анархистский террор в России 1905–1907 гг. дис.. канд. ист. наук. М., 2013. 188с.
3. Трубичев И. Анархистские экспроприации: революционная борьба или уголовщина (на примере Первой русской революции) // Наше отечество. Вып. 4. М., 2005. С. 81–89.
4. Одесская почта. Одесса, 1917. 15 марта.
5. Рабочий голос. Одесса. 1918. 10 марта (25 февраля). №1.
6. Звезда. Екатеринослав, 1918. 15, 16 марта.
7. Звезда. Екатеринослав, 1918. 19 февраля; Известия Екатеринославского совета рабочих и солдатских депутатов. Екатеринослав. 1918. 6 марта.

8. Жовтень на Миколаївщині. Нарис з історії класової боротьби 1917-1920 рр. Миколаїв: 1927. с. 25; Алешин А. К истории борьбы за Октябрь на Николаевщине // Літопись революції. Харків, 1928. №3. с. 107-129
9. Киевская мысль. Киев, 1918, 15/2 марта.
10. Локерман А. 74 дня Советской власти. РнД, 1918. с. 44; Ачканов Г. Очерки Февральской и Октябрьской революции в Одессе. Одесса: 1927. с. 61.
11. Наш голос. Харьков, 1919. 3 мая.
12. Саша-Петр. Лев Черный. Биограф. очерк// Черный Л. Ассоциационный анархизм. М., 1922. С. IX
13. Партия левых эсеров. Т. 2. М.: Росспен, 2001. с. 226..
14. Анархисты. Документы и материалы. 1917-1935. М.: 1999. Т.2. С. 275-276.
15. «Маруся кричала: «Да здравствует анархия! Да здравствует свобода!» / З. Б. Гандлевская; подгот. к публикации Д. И. Рублёв. 2015 . N 4 . С. 58-60.
16. Особое задание. Сб. воспоминаний. М.: 1977. 342 с.
17. Отчёт Центрального управления чрезвычайных комиссий при Совнаркоме Украины за 1920 год // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. К., 1994. №1; Зинько Ф. Одеситами не рождаются. Кн.2. Одеса, 2007. с. 175.
18. Савченко В. Анархісти Одеси. 1917-1937. Одеса: Астропрінт. 2020.